

RELIGIJA ATEIZMA

Aleksandar PETROVIĆ

Ateizam u Srbiji nije bio posledica revolucije, već evolucije koju je pokretao pokušaj da se tek izašla iz senke polumeseca, Srbija sinhronizuje sa evropskim ideologijama oslobođenja. Ono što ateizam čini razornim je isto ono što takvom čini i religiju – stapanje sa državom

„My own mind is my own church“
Thomas Paine, *The Age Of Reason*

KADA SE PRAVI PREGLED KONFESIJA

Balkana, namah se uočavaju poznate konfesije: pravoslavlje, katoličanstvo, islam, judaizam... Njihov zajednički prostor i njihovo odvojeno molitveno vreme u Sarajevu uzorno je opisao Ivo Andrić u svom antologijskom romanu. Međutim, na konfesionalnoj mapi Balkana, i ne samo na njoj, postoji još jedan ugao, koji je nedovoljno dobro osvetljen. Ateizam zaista nije lako primetiti, posebno ne kao religiju, jer on nema neku svoju posebnu, pisanu istoriju ili neki određeni zavet. On je amorfan, kao da i jeste i nije, i vidi se i ne vidi, jer se kreće po sivim zonama dodirivanja i razdvajanja velikih konfesija. Ali bez obzira kako gledamo na prirodu konfesija, stanovište ateizma se ne može samo negativno odrediti. Mada naslov ove rasprave može da izgleda paradoksalan, ateizam nije puka lišenost religije, a o religiji ateizma ima smisla govoriti, jer ateisti ne ostaju usamljeni, oni se okupljaju, imaju ustanove koje se nekad otvoreno iskazuju kao ateističke, a ponekad, što je danas često, imaju atmosferu ateizma, vrednosni sistem koji ne daje mogućnost da se pitanje Boga poveže sa praktičnim životom. Ateizam postoji i ima u sebi lično i društveno samoodređenje koje i čini da može da opstane izvan konfesija.

Već po šturoj definiciji ateizma u Websterovom rečniku kao «verovanja da nema Boga» očito je da se nalazimo na teorijski klizavom tlu vere. O veri posle Tertulijanovog *credo quia absurdum* zaista nema šta da se kaže, bar ne teorijski. Jedino se po logici kontrapozicije može zaključiti da je religija «verovanje da ima Boga». To logički sledi iz Websterove definicije i čini bar prividno jasnim da postoje dve društvene grupe koje veruju – jedna u postojanje, a druga u nepostojanje Boga. Mogu li te dve grupe da prihvate jedna drugu i da traju jedna pored druge, odnosno može li

se pomenutim konfesijama u Sarajevu pridružiti još jedna koja će vreme označiti na svoj način? Pitanje zapravo već ima odgovor, jer je u Sarajevu, u drugoj, ateističkoj Jugoslaviji postojala četvrta konfesija koja je uporedo sa ostale tri na svoj način označavala vreme. Bila je to Partija sa svojim doživotnim *pontifex maximusom*, Drugom Titom. Raspadom te druge Jugoslavije, nestala je i Partija koja je imala mnoge crte crkve ateizma i prestalo je da izbija ateističko vreme. Ali to još ne znači da ateista više nema i da su se svi do jednog po nekom automatizmu rasuli u preostale konfesije. Prirodno se moglo očekivati da se oni utope u konfesionalno more, ali kroz različita društvena talasanja i danas se može primetiti njihov trag, jer mnoge javne ličnosti, umetnici, privrednici bez ikakvog ustezanja iskazuju sklonost ateističkom sistemu vrednosti. Čak se može reći da ateisti novih država na Balkanu uspešnije komuniciraju nego pripadnici konfesija i kao da su manje stešnjeni atmosferom Andrićevog Sarajeva koja kao da se proširila na ceo Balkan.

Poslednja jeres

Naše prvo pitanje jeste da li je moguća religija ateizma i ako jeste odakle izvire njena vitalnost. Njegova jednostavnost prikriva neiscrpnu teološku, filozofsku, psihološku, sociološku prirodu problema sa kojim se suočavamo. Mi smo već u pret hodnom stavu pozitivno odgovorili na prvi deo pitanja ukazujući da je ateizam bio religija sa sasvim određenim simbolima vere. Ali sada kada Partije nema, pitanje kao da se iznova postavlja – da li je ateizam i dalje religija ili su ateisti samo opalo lišće koje jesenji vetar raznosi po putevima i poljima. Ili drugim rečima: ima li ateizam neko svoje samoodređenje ili je on ipak samo nekakvo trenutno stanje otpadništva koje će se po prirodi stvari razrešiti kada se bludni sinovi vrate svojim kućama.

Za Tomasa Pejna (1737–1809), sa kojim smo započeli ovaj rad, religija je nešto lično, a ne organizovano, okrenuto protiv svih formi društvenih okrutnosti – ropstva (u Americi), oligarhije (u Engleskoj) i krvoprolića (u Francuskoj). «Sadašnje okolnosti u Francuskoj, potpuni krah celog poretka sveštenstva, kao i svega povezanog sa religijskim sistemom prinude, i prinudnih elemenata vere, ne samo da je ubrzao moju nameru već je rad ove vrste učinio krajnje neophodnim, jer smo u opštoj poplavi praznoverja, lažnom sistemu vladanja i lažnoj teologiji izgubili istinski vidik moralnosti, humanosti i teologije», piše Pejn započinjući svoje klasično delo *Doba razuma*.¹

Prihvatajući da njegovo izlaganje i danas ima smisla, ateiste ne želimo da posmatramo niti da vrednujemo samo spram velikih konfesija. Ne znamo da li su oni otpadnici ili nisu, da li je ateizam logički moguć ili nije, da li je njihovo filozofsko

126 | ¹ Thomas Paine, *The Age Of Reason*, Dover Publications, 2004, str. 3.

znanje verodostojno, a društveno držanje manje ili više moralno. Mi gledamo prema činjenici da postoje oni koji ne pripadaju nijednoj konfesiji i da činjenica njihovog opstanka u mirnim vremenima i istorijskim krizama zaslužuje pažnju. Naravno, svesni smo da je teško, skoro nemoguće, iznutra odrediti ko je ateista a ko farisej. To što neko odlazi u crkvu ne znači da je vernik, kao što ni onaj kome je strana organizovana religija samim tim nije ateist. Teološka ravan ovog problema zato i nije naš cilj, jer ona traži drugu vrstu traganja i razmišljanja.

Kada već predmet naše rasprave određujemo negativno, recimo i da on nije ni stvar psihologije. Rasprava o duši ateizma tražila bi da se zaviri u srca i vidi ne krije li se ateizam najbolje zaogrnut religijskim ritualima. O tome je dovoljno uspešno pisano od Bokača do Bulgakova, tako da je uzalud takmičiti se s njima. Psihologiju ateizma možda je najbolje odredio Dostojevski kratkim monologom junaka njegovih *Zapisa iz podzemlja*. «Ako bi trebalo odlučiti se da li ja čaja da pijem ili da nestane svet, rekao bih neka nestane svet.» Vrlo lepo i zastrašujuće u svojoj jasnoći, ali tu košmarnu bezobzirnost nije teško naći i u analima konfesija.

Isto tako, želeli bismo da ova rasprava bude lišena sociološkog mudrovanja, čiji vrhunac je najčešće uvid da se u kriznim vremenima ljudi okreću ovim ili onim vrednostima. Kao da vremena nisu uvek krizna, kao da vreme samo nije kriza egzistencije, i kao da su svi izbori učinjeni odvajkada tako da ljudima treba neka dodatna kriza da bi iskušali svoju slobodu. Problem sa sociološkom naukom, kao jednim vidom kulturnog ponašanja, jeste njeno mnjenje da je istraživač odvojen od onoga što istražuje, da on može biti «objektivan».

Naš pristup bismo stoga najpre odredili kao antropološki, otvoreniji i manje stručno nadobudan. Antropolog bi trebalo da ima kritičku svest da on nije odvojen od predmeta koji istražuje, da se i sam kuva na istoj vatri kao i oni o kojima piše. Zato njegov stav nije unapred određen, nije politički korektan sa spremnom tezom da je ateizam pre svega povezan sa komunizmom i socijalizmom. On to jeste, ali samo ako imamo u vidu njegove psihološke, civilizacijske i kulturne, filozofske, umetničke i religijske izvore. Ateisti ni iz daleka nisu bili samo komunisti, niti danas oni pripadaju toj političkoj struji. Oni se nalaze na svim stranama društvenog i političkog spektra.

Ovaj antropološki prilaz nas, s druge strane, čuva i od iskušenja prelaska Rubikona i suočavanja sa ontološkom suštinom ateizma. To radije i sa zahvalnošću prepuštamo ovlašćenim misliocima od Tertulijana do Tiliha. Zadovoljićemo se uvidom da religija ateizma zaista jeste paradoksalno stanovište, protivrečno u sebi, ali nikako nemoguće ili nekoherentno. Teološka ekspertiza ateizam rado odbacuje kao apsurd, ali istovremeno kanonski prihvata da je i sama vera apsurd. Sa stanovišta apsurda, i to je pravi paradoks, mogu se jednako osporavati, ali i jednako prihvatati i religija i ateizam. Oni su iznutra spojeni u apsurd.

Teologija u strogom smislu ne može prihvatiti stvarnost postojanja ateizma, već u njemu mora da vidi otpadništvo od prave vere i nedoraslost za pravi religijski sa-

držaj. Ali načelno, logikom, zdravim razumom, iskustvom, filozofijom, nije moguće pobiti da ateizam osnovano postoji. Svaki teološki argument protiv ateizma vratiće se kao bumerang samoj teologiji, jer sve ono što teologija o njemu govori zapravo je ono što ne želi da vidi u sebi. To svakako ne znači da ovde želimo da plediramo za ateizam, daleko od toga, ali je rastojanje prema teološkom diskursu neophodno s obzirom na njegovu isključivost. Ateizam i jeste napor stvaranja rastojanja, i to samo jedan u dugom istorijskom nizu pokušaja koji su vekovima i milenijumima zračili u najrazličitijim bojama jeretičkog spektra. Religija ateizma ima svoju prepoznatljivost i doslednost, iako nema više strast jeretičkih, protestantskih pokreta koji su stajali protiv vladajućih teoloških normi. Čini se da je ateizam danas jednostavno ravnodušan. On je u tom smislu proizvod konačne destilacije svih društvenih pokreta koji su odbačeni kao jeretički, a koji je izgubio sva određenja osim zamora od teološkog diskursa. Na taj način on korespondira sa dubinskom dinamikom organizovanih konfesija, sa njihovim usponima i padovima, i zato on periodično dobija i gubi na snazi. Bez obzira na sadašnje stanje, čini se izvesnim da ateizam kao poslednja logički moguća jeres neće moći da bude ukinut, bar ne u svetu koji poznajemo, jer mu mnoštvo društvenih, istorijskih tokova idu na ruku, možda i više nego konfesijama.

Ako ateizam osnovano postoji, što nam se sada čini izvan spora, da li je on zaista religija? Ili, ako to pitanje preformulišemo prema Vebsterovoj definiciji, da li je verovanje da nema Boga zapravo verovanje u Boga? Ovo može zazvučati kao suviše očit apsurd, ali apsurd je, kao što smo rekli, ono na šta uvek moramo računati u pitanjima vere. Zapravo, reč je samo o različitim sadržajima pojma Bog. Ateist može da veruje u neku suštinu, koja ne mora biti transcendentna, i on može da je ispunjava različitim moralnim, društvenim, ličnim sadržajima. Uostalom i religije nisu ni malo jednoznačne u sadržajnom određenju pojma Bog, već ga, naprotiv, ispunjavaju različitim, često suprotnim sadržajima. O tome su se moralni relativisti tokom istorije pobrinuli da nas snabdeju mnoštvom argumenata, počev valjda od Ksenofana koji je lepo uočio da stari Etiopljani svoje bogove zamišljaju kao crne i tuponose. U tom smislu, filozofski gledano, religija nije ništa drugo nego tautologija: ovaj sadržaj koji iznosim je religija, sve drugo nije religija. Ako je na taj način religija neka vrsta tautologije, onda i ateizam sasvim udobno naleže na to tlo, jer on može reći da je njegova odanost izabranim istorijskim ili utopijskim vrednostima pravo ispunjenje ljudske suštine. Čak pri tome i ne mora da upotrebi reč religija. Ona prosto nije obavezna, mada se u prošlom milenijumu odomaćila.

Teološka korporacija i njeni konkurenti

128 | Glavno uporište savremenog ateizma je filozofija prosvetećenosti, vera u crkvu uma, racionalistički pristup osnažen duhom romantizma, koji uznosi pobunu i odba-

civanje nasleđenih sistema vere. Ateizam na neki način sublimira sve one društvene pokrete koji su tokom milenijumske prevlasti evropske teokratije bili odbačeni i uništeni kao drugačiji i nepodobni. Zamah ovog pobunjenog, revolucionarnog duha pripremila je renesansa svojim intelektualnim odbacivanjem moralno oslabljene teističke hijerokratije, koja nije želela da zna ništa o stvarnom životu, čak ni to da se Zemlja okreće. Gorivo toj pobuni dodavali su ne samo obnova antičkog iskustva, nova znanja i otkrića, već, s druge strane, jalova odbrana srednjovekovne slike sveta. Teizam je na svaki način i pod svakim izgovorom redukovao duhovni diverzitet, uzdižući vrednosti monolitnosti koje je proizvodila i distribuirala teološka korporacija.

U to vreme javlja se građanska konkurencija koja ugrožava monopol teološke korporacije. Ona izgrađuje ideološku korporaciju koja počinje da se bavi proizvodnjom i prometom ideja nezavisno od teološke. Njen misaoni temelj je francuska enciklopedija koja iznova opisuje svet i praktično ga ideološki ponovo stvara. Svet francuske enciklopedije jedva da ima neku vezu sa svetom Zaveta, on je potpuno konkurentna, ateistička slika koja jedva da se preko ramena osvrće na poslovanje teološke korporacije. Revolucija je svakako počela prvo u umovima, a misao velikog francuskog matematičara Pjer Simon Laplasa – "Bog je suvišna pretpostavka" – ne ostavlja nikakvu sumnju da je njena priroda ateistička. Nju podržava i Fojerbahova antropološka kritika religije koja u nebeskoj porodici vidi samo odraz zemaljske. Bog je zapravo dole na zemlji, a ono što vidimo na nebu samo je njegova senka, projekcija koja odsijava na kolektivno nesvesnom, ideološkom planu. Otuda je osnovni cilj ateizma da preokrene, revolucionariše stvari, jer one su naopako postavljene. Kao praktičan pokušaj da se to ostvari i kao namera da se svi poslovi preuzmu od teološke korporacije javile su se američka i francuska revolucija. U tome se nije do kraja uspelo, ali je ideološka korporacija uspela da istisne teološku iz mnoštva svetovnih poslova. Posle revolucionarnog perioda njihov odnos je regulisan, a u SAD religija definisana sa *Internal Revenue Service* koji omogućava da teološka ili religijska korporacija bude izuzeta od plaćanja poreza. Na taj način ona je i dalje sačuvala nešto od svog privilegovanog položaja, ali neplaćanje poreza, kao i finansijski uticaj koji ima na donošenje društvenih odluka, ipak nisu dovoljni da bi se povratio uticaj koji je imala pre Prosvetećenosti.

Ona taj uticaj ne može da povрати već i zbog toga što posle prosvetećenosti i Laplasa uspon ateizma ne samo da nije zaustavljen, već je napravljen odsudni korak dalje u njegovoj apologiji. Ne samo da je Bog suvišan, on je, otvoreno i glasno kaže Fridrih Niče, mrtav. Niče je verovao da moderni ateizam ne izražava stvarno oslobođenje robova, već bezuslovnu pobedu ropske moralnosti. Ateista je za njega «poslednji čovek» koji je odbacio svoju pravu prirodu zbog komfora preživljavanja. Ateizam sintetizuje čoveka od želja i razuma, spremnog jedino da proračunato zadovolji želje svog gazde. Željan da bude usrećen i otupeo da oseti bilo kakav stid zbog nemoći da se uzdigne iznad svojih želja, poslednji čovek prestaje da bude human. On zna

da je ostavljen sam, da se nalazi na cedilu, ali mu niko ne može priteći u pomoć, jer se ogradio komforom od neudobnog pitanja smisla. On može samo da uzvikne kao Šekspirov Kralj Lir da je život „a tale told by an idiot, full of sound and fury“ i da time potpuno odbije da bude potrošač teološke proizvodnje.

Već i iz ove skice razvoja ateizma od Laplase do Ničea nije teško zaključiti da je, antropološki gledano, ateizam ideologija poslednjeg čoveka koji ne želi suviše pretpostavke. To je ekonomični čovek, *homo oeconomicus*, koji više nema vremena i koji polazi od onoga od čega se živi da bi na tome i završio. U njegovom svetu sve je iščezlo, kao u Šekspirovoj *Buri*: „*These our actors, as I foretold you, were all spirits, and are melted into air, into thin air...*“ Ostao je da sam, ili zajedno sa računarom, štedljivo proračunava sve mogućnosti koje su mu preostale.

Ateističke argumente najbolje su saželi grof Tolstoj i lord Rasel. Tolstoj (*Исследования догматического богословия*, 1880; *Соединение и перевод четырёх евангелии*, 1881; *В чём моя вера*, 1884) gleda na hrišćanske crkve kao na korumpirane ustanove koje su do kraja krivotvorile pravo hrišćanstvo. On odbacuje sve simbole, sva čuda, sveto trojstvo, besmrtnost duše i mnoge druge dogme tradicionalne religije. Sve je to zamućenje prave hrišćanske poruke i stoga on ne prihvata stari i najveći deo novog zaveta. Za njega je Hrist ne Božji sin, već mudar čovek koji je došao do pravog značaja života.

Bertrand Rasel (*What I Believe*, 1927) smatra da religija ne može da odgovori na dve vrste primedbi – intelektualne i moralne. Intelektualno je ona poljuljana odsustvom valjanih razloga za pretpostavku da je bilo koja religija istinita; moralna primedba je da religijska pravila potiču iz vremena kada je čovek bio suroviji nego danas, što samo po sebi teži da ovekoveči nehumanost koju bi inače savremena moralna svest nadišla.

Već iz ovoga se vidi da je ateizam osmišljena ideologija iza koje stoje vekovi i duhovi kadri da postave pitanja na koja nije nimalo lako naći odgovore. Zato se rasprava o njemu i ne može svoditi na nasilnu ateizaciju proletera i seljaka koja je vođena tokom trajanja jakobinskog terora i potonjih socijalističkih revolucija. Ateizam danas izvesno nije religija kao što su to hrišćanstvo, islam ili judaizam i nema dogmatiku prema kojoj se pojedinac i zajednica obavezno upravljaju. Ali to nikako ne znači da on nema ideju koja ga vodi i da ne vidi svoj put kao oslobođenje od straha i kazne, odnosno kao mogućnost života sa manjim opterećenjem i manjim osećanjem krivice. Moralni kôd ateizma nije izveden iz objavljene religije, bar ne iz zapisa koji sebe smatraju religijom, ali i on ima tekstove na koje se poziva i koji daju opravdanje njegovim postupcima. Njegovo uverenje je da se može nadživeti smrt Boga i da se racionalno može poricati njegovo postojanje, bez obzira da li je reč o starim egipatskim, grčkim, hrišćanskom ili islamskom bogu. Istorija daje mnoštvo svedočanstava da su ljudi i narodi nadživeli svoje bogove. Religija je stoga za njega mit sa jasnom socijalnom svrhom proizvodnje, prodaje i kupovine privida i on joj

potpuno mirne savesti suprotstavlja ideološku korporaciju koja se bavi sličnom proizvodnjom.

Ideologija oslobođenja

Ove uvodne napomene bile su neophodne da bismo stvarno mogli pristupiti problemu, a da ne budemo upućeni ka površnosti uslužne real-političke analize, s jedne strane, ili na pokušaj doseganja egzistencijalne dubine problema, koji bi nadišao moći ovakvog razmatranja. Neophodno je osetiti da problem ateizma nije ni izdaleka jednoznačan i da odražava vekove protivrečnog evropskog duhovnog i kulturnog razvoja. On u sebi nosi neka bitna određenja religije, ali data u preobraženom društvenom sadržaju zasićenom iskustvom mnogih borbi kroz koje je prošao evropski svet. Ateizam je u prisnoj vezi sa religijom, on dobrim delom nastaje iz nje kao iskaz onoga što religija o sebi nije saznala ili od čega je okrenula glavu. Mnogi ateisti nastali su upravo kroz studije teologije, kakav je slučaj sa Josifom Visarionovičem u Rusiji ili Živojinom Žujovićem (1838 – 1870) koji prvi širi ateističke ideje u Srbiji.

Konačni predmet našeg razmatranja jeste ateizam u Srbiji, jer izgleda da on i dalje ima veliki zamah. Želimo zapravo da ukážemo na srpske posebnosti u odnosu na evropski ateizam, da ocrtaemo kako je nastao, kakva je njegova dinamika, kao i da procenimo stepen njegove vitalnosti. Ateizam u Srbiji je vredan proučavanja, jer snažno utiče na društvene tokove, proces obrazovanja, sistem vrednosti, političke odluke. Kako ateisti gledaju na stvari, šta oni slušaju, neka su od važnih pitanja koja se moraju postaviti, iako možda nemamo odmah odgovor na njih. Po okvirnoj proceni oko polovine stanovništva u Srbiji su ateisti. To je znatan broj, možda čak i kritično veliki, relativno mnogo veći u poređenju sa 25 miliona Amerikanaca koji na taj način opisuju sebe. Pri tome broj deklarativnih ateista se znatno smanjio u odnosu na socijalistički period kada je vladajuća ideologija otvoreno promovisala ateizam kroz sistem obrazovanja i činila ga ideološkim uslovom društvenog napredovanja. Kada je pristanak na ateizam prestao da bude iznuđivan i nagrađivan, moglo se očekivati da se broj ateista znatnije smanji. To bi se i desilo da je on samo senka religije, da nema vlastite dinamičke pokretače i da je on u Srbiji samo nametnuti pogled na svet.

On ima svoje istorijske korene koji su svakako povezani sa temeljima izvornog evropskog ateizma o kojima smo govorili. Ali za razliku od zemalja gde je ateizam sredinom prošlog veka uspostavljen kao religija sile, odnosno kao deo nametanja socijalističkih društvenih odnosa, u Srbiji je tok usvajanja ateizma trajao više nego jedan vek i imao laganu i prepoznatljivu evoluciju. To je bitna specifičnost ateizma u Srbiji: on nije bio stvar revolucije, već evolucije koju je pokretao pokušaj da se oslobođena Srbija, u prvim decenijama XIX veka tek izašla iz senke polumeseca, sin-

hronizuje sa evropskim ideologijama oslobođenja. To svakako ne znači da je ateizam bio ideološki program Kraljevine Srbije, daleko od toga. Država je iza toga stajala samo posredno, jer je potpuno usvojila kulturu prosvetećenosti, nedovoljno svesna da je ateizam njen bitan deo. Pitomci koji su se školovali na prestižnim evropskim univerzitetima, pre svega u Cirihi, studirajući uglavnom prirodne i tehničke nauke, dolazili su u dodir sa ideologijama oslobođenja i potom ih sa mnogo žara, ubedljivosti i lične harizme, poput na primer Svetozara Markovića, prenosili u Srbiju. Svetozar Marković je izgradio celovit pogled na svet i praksu promene društvenih odnosa, koji nije bio pukom preslikavanje prosvetećenih, revolucionarnih uzora, već traženje načina da se ideje prilagode srpskim uslovima. U tome je dobrim delom i uspeo, ostavljajući snažan trag u srpskoj intelektualnoj eliti. Naravno, jedna od bitnih crta ideologije koju je Marković instalirao bio je ateizam, antropološka kritika religije kao lažne svesti. Ova kritika se dobro primila u društvu koje je na svaki način želelo da se udalji od blede svetlosti polumeseca i koje je lako moglo da poveruje u prosvetećenu realnost revolucionarnog oslobođenja. To kretanje je prestizalo ono što je teološka korporacija u Srbiji mogla da prati i Marković veoma jasno uočava da «sve odelite bune, kako god i srpska revolucija, imaju uvek politički i društveni karakter, a nimalo religiozan.»² Religija više nema ništa sa društvenom promenom, to je stvar ateizma koji samostalno pokreće dinamiku oslobođenja.

Na ovom tragu ateizam se ne širi sporadično samo kroz Markovićeva dela, već poprma organizovani vid kroz prvi socijalistički program u Kraljevini Srbiji koji je 2. avgusta 1871. proglasila politička grupa u kojoj su pored Markovića bili Đura Ljočić, Adam Čumić, Jevrem Marković, Đoka Vlajković, Paja Mihailović, Milan Kujundžić i Vasa Pelagić. Program je logično osnažio socijal-demokratsko partijsko delovanje u kome prednjače Mita Cenić, Dragiša Stanojević, Andra Banković, Pera Todorović, Dimitrije Tucović, Radovan Dragović, Dušan Popović, Dragiša Lapčević, Triša Kaclerović i drugi koji su iza sebe ostavili obimno publicističko delo. Ova plejada oduševljenih studenta i radničkih tribuna naoštrenim perima i vatrenim govorima formira nešto što bi se moglo nazvati tradicijom ateizma. Njihovo uporno višedecenijsko delovanje u Kraljevini Srbiji ne samo da hvata korak sa ateističkim pokretima u Evropi, već uspostavlja i dodir sa narodnim životom. Oni to uspevaju jer uspostavljaju blisku, intimnu vezu ateizma i istorijskih težnji, ateizma i nacionalnog oslobođenja. Kako Srbija ne može bez ideje oslobođenja, makar ona bila i gola retorika, ateizam se duboko usidrio u srpskom društvu, prestao je da bude stvar samo prestoničkih salona i revolucionarne elite i stekao uporište i u samom narodu. O tome izvanredno svedoči nedavno prvi put objavljeni *Dnevnik iz Nemenikuća*, u kome Jovan Žujović, geolog, ministar i predsednik Srpske kraljevske akademije, opisuje život s kraja XIX i prvih godina XX veka na svom imanju u selu Nemenikućama. Obraćajući se svojim

132 | ² Svetozar Marković, *Sabrani spisi*, Beograd 1998, knjiga 3, str. 143.

seljacima on kaže: «Vi ćete mi ovu kuću zapaliti uzvikujući da sam dosta blagovao u njoj dok ste vi radili.» «Mi nećemo», odgovaraju mu oni, «ali će doći drugi, a mi ćemo paliti u drugim mestima».³ Već i iz ovog kratkog dijaloga očita je dubina socijalnog prodora revolucionarnog ateizma.

Prikopčavanje ateizma na stvari oslobođenja, ukazivanje da će se preobražajem društvenih odnosa stvoriti prostor slobode mnogo veći nego kroz dejstvo teološke korporacije, očito da je dalo rezultate, koji su i danas prisutni, jer mnogi koji teže slobodi kao da instinktivno beže u ateizam. Ateizmu ih privlači njegov spontanitet, naglašen, pi i prenaglašen delovanjem socijalista tokom XIX veka koji su jačali srpsku sklonost ka stihijnom delovanju i samim tim odbojnost prema teološkim korporacijama. Prvi srpski socijalista, Živojin Žujović, koji je napustio studije teologije da bi se posvetio drugačijoj teologiji oslobođenja kaže: «Nema te sile koja bi mogla zaustaviti život na putu njegovog razvoja, na putu njegovog stremljenja ka boljem. Pojmiti taj život u njegovom večnom i besprekidnom stremljenju, ovladati do izvesne mere tom silom – za to postoji samo jedan način, koji pruža sam život. A on i nije ništa drugo do sloboda izražavanja života.» Zato se ateizam čini prirodnim, energičnim rešenjem u društvenim izborima, dok često izgleda da teološke i ostale korporacije zaokupljene vlastitim namerama guše spontanost i ostavljaju pojedinca na cedilu. Pored spontaniteta nema mesta za hijeratične konfesije jer on omogućava, kako kaže Živojin Žujović, «na jednom opštem velikom i širokom svetskom polju susret čoveka sa čovekom kao radnika sa radnikom, ravnog sa ravnim, slobodnog sa slobodnim, bez razlike vere i nacije, roda i poroda.»⁴

To je veliki zamah slobode koja se potpuno pretopila sa ateizmom da bi oslobodila utopijske energije. Ateizam je svestan da je ostvario intimni dodir sa slobodom, da ima snage za utopijsko, soteriološko obećanje i više se ne usteže da ugleda sebe kao novu religiju. «Socijalistički moral spasava radnika, on mu ne dá da izgubi veru u život, da očajava; ne da da se ugasi u njemu oduševljenje, da mu se poruše ideali. On mu blaži gorčinu života, unoseći u nj sve naše snage, uverenja u pobedu. On je izraz želja, bola, patnje, radosti onih koji stradaju... Neka se oseti svuda uticaj propovedi naše, uticaj protesta snažnog i oduševljenog duha našeg; zahvatimo svojom kritikom iz dubine sav život našeg društva i iznesimo gde je život, gde je sreća», veli još jedan od ateističkih apostola, Triša Kaclerović.⁵

³ Jovan Žujović, Dnevnik iz Nemenikuća, Beograd 2002, str. 11.

⁴ Živojin Žujović, Sabrani spisi, tom 2, Beograd 1974, str. 462.

⁵ Triša Kaclerović, O socijalističkom moralu, Beograd 1903, str. 18.

Srpski ateizmi i njihovo slobodno propovedanje

Ateizam se očito slobodno propoveda u Kraljevini Srbiji i tako neminovno zadobija snažan uticaj na društvene prilike i istorijske tokove. On bi vrlo verovatno uspešno katalizovao društvene promene, doveo do sazrevanja društvenih formi i lagano se preobrazio u neku od socijal-demokratskih tvorevina koje nisu okrenute diktaturi kao razrešenju društvenih protivrečnosti. Tako se i desilo u zapadnoj Evropi, ali hod srpskog ateizma je sasečen ratovima i pobedom komunističke revolucije. Tada je na scenu stupio drugi ateizam, nazovimo ga formalnim, jugoslovenskim, koji je samo nominalno bio povezan sa prethodnim sadržajnim, srpskim, koji nije nametan, već je nastao u odnosu sa ideološkim promenama u Evropi kao proces intelektualnog i društvenog sazrevanja. Nema pravog sleda između ova dva ateizma, jer pobjednički jugoslovenski samo ritualno priziva prethodni, ali ga praktično potpuno potiskuje. Dok je srpski imao demokratski, pravi parlamentarni karakter, jugoslovenski ateizam ispovedao je razornu dinamiku diktature proletarijata. Onaj prvobitni uspeo je da se zadrži samo kod dela intelektualne elite koja je preživela oslobođenje i oslobodioce i koja je različitim, pre svega umetničkim ideologijama, kao što je nadrealizam, nastojala da ne podlegne ni novoj ideološkoj korporaciji u usponu, ni teološkoj korporaciji, koja je pobedom komunizma doduše prolazila kroz teška iskušenja, ali koja po svom ustrojstvu nije mnogo marila za stvar društvenog oslobođenja.

Rani, liberalno nadahnuti spontani ateizam pobunjenih duhova, mogao bi se nazvati unutaršnjim ateizmom, koji je zasnovan na razumevanju sveta i osmišljenom poretku vrednosti. Za razliku od njega komunistički ateizam je nametan spolja, najčešće surovo, obračunom sa srpskom intelektualnom elitom, kao i rušenjem crkava, progonom i egzekucijom sveštenika, često i tragikomično poput komesara iz romana Branka Ćopića koji dolazi u džipu u selo i stojeći na sedištu dovikuje – od danas više nema Boga prema odluci sreskog partijskog komiteta.

Važno je shvatiti da u Srbiji nema jednog ateizma sa jedinstvenim ciljem, on nije monolitan u sebi, već je pocepan i to na potpuno suprotstavljenim pozicijama. Na delu su najmanje dva ateizma, jedan razočarani, a drugi pun dirigovanog optimizma. Jedan koji hoće promene i drugi koji čuva postojeće stanje. Ove dve vrste ateizma među sobom ne komuniciraju. Druga je bila privilegovana, a nastoji i danas da to bude tražeći uporišta u različitim strukturama moći i prilagođavajući se promenama do te mere da čak i ustanove demokratije koristi kao elemenat socijalnog diktata, ako ne i diktature. Ne treba smatrati da je jugoslovenski ateizam nestao padom Jugoslavije i rušenjem koncepta diktature proletarijata. Potomci, po telu i duhu, partizanskih komesara koji su sa vekovnim zakašnjenjem donosili ničeansku objavu o smrti Boga nastavili su ateističku misiju. Taj ateizam je neka vrsta naslednog greha koji se ne može razrešiti u jednoj ili dve generacije, već traži duži vremenski tok da taj hibris dovede do raspleta.

Naspram toga prvi, unutarnji ateizam ojačava društveni spontanitet, jer se teško uliva ne samo u teološke programe i po tome je blizak liberalizmu kome je spontanitet, prvenstveno ekonomski, vera od koje se ne odstupa bez obzira na posledice. Već i otuda je teško tvrditi da je taj ateizam činilac društvene nestabilnosti samo zato što se ne nalazi pod kontrolom konfesija. Teško je i prihvatiti da takvi ateisti, od Tolstoja, Rasela i srpskih nadrealista, s obzirom da ne veruju u Boga, nisu spremni za moralno delanje. Ako bismo sledili takvu logiku, onda bi, na primer, kinesko društvo trebalo da bude vrlo nestabilno, jer konfučijanstvo ne pretpostavlja transcendentnog Boga, a vernici rado odlaze u hramove drugih religija, budističke, taoističke i druge. Moralno delanje otuda se ne bi do kraja moglo izvesti iz religije, bar ne religije kakva se ispoveda danas, već ono ima uporište i u drugim sferama duhovnog, istorijskog, društvenog i ličnog života. Prema teološkim kriterijumima, konfučijanac bi bio ateista, jer ne razmišlja o Bogu, ali taj isti konfučijanac svakodnevno razmišlja šta bi bilo najbolje učiniti za opšte dobro. Otuda ateizam ne bi morao biti razoran prema svojoj okolini i nije teško zamisliti ateistu koji se žrtvuje za svog bližnjeg i čini nešto za opšte dobro, iako ne veruje u Boga, bilo kao ideju samu ili kao predstavu koju o njemu imaju konfesije.

S druge strane, treba zaista biti na rastojanju prema jugoslovenskom ateizmu, Titovom ili Miloševićevom, jer on je pretorski, diktatorski, radikalno neraspoložen prema religiji koju doživljava kao konkurenciju svojoj veri. Dok Tito ruši manastire, progoni sveštenike i zastrašuje vernike, Milošević kao predsednik države odlučuje da ne potpiše odluku skupštine Srbije o vraćanju imanja na Kosovu i Metohiji Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Tu se vidi i kontinuitet jugoslovenskog ateizma i njegov konkurentski odnos prema teološkoj korporaciji kojoj ne želi da vrati posede da njen položaj ne bi ojačao. To odbijanje je bilo religijski, ritualni čin jedne religije ateizma, koji je sa državnog stanovišta potpuno iracionalan, protiv razuma, apsurdan – jer to je uostalom religija: *credo quia absurdum*. Vraćanje velikih poseda pravom vlasniku sa formalno-pravnog gledišta praktično bi skinulo pitanje Kosova i Metohije s dnevnog reda. Ali rat u Jugoslaviji, i po tome se vidi, bio je pre svega religijski, pri čemu glavne linije sukoba nisu išle samo granicom poznatih konfesija. Mnogo presudniji bili su nevidljivi, apsurdni rascepi, koji se ne mogu dobro uočiti kroz tradicionalnu politikološku ili još gore medijsku optiku.

Religija ateizma igrala je važnu, ali dobro zasenčenu ulogu u jugoslovenskoj drami. Milošević je uvek imao nedvosmislenu podršku pontifeksa ove religije, sve do samog kraja kada je za njega izabran Hag kao neuporedivo bolja mogućnost nego Beograd gde ni izdaleka ne bi mogao da pruži onako elokventna objašnjenja kao u Hagu.

*

Zaključak je otuda vrlo jednostavan. Kada ateizam nije odvojen od države, slično okolnostima kada je religija srasla sa državom, on stvara plodno tlo za rast i razvoj društvenih i istorijskih apsurdâ. Podržavljeni korporativni ateizam ne može udobno da tvrdi, kao do nedavno teološka korporacija, da se Zemlja ne okreće, ali može proizvesti niz drugih jednako uspešnih apsurdâ koji društveno kretanje mogu opseniti himerama. Ono što ateizam čini razornim isto je ono što takvom čini i religiju – stapanje sa državom. S druge strane, slobodno ispovedani ateizam, kao i slobodno ispovedana religija u laičkoj državi, može predstavljati dobar oslonac najboljeg mogućeg društvenog sporazuma, a takva priroda stvari dovoljno govori da na ateizam treba gledati kao na religiju, da ga ne treba odbacivati i potiskivati, već otvoriti dijalog sa njim.